

Agnieszka Wandel

Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa
Uniwersytet Wrocławski
e-mail: agnieszka.wandel@uwr.edu.pl

Zarys dziejów encyklopedii dla dzieci i młodzieży w Polsce do 1989 roku¹

DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/0860-7435.24.03>

Abstrakt: Celem tego artykułu jest zarysowanie historii edycji i kolejnych etapów w kształtowaniu się obecnej formy edytorskiej encyklopedii dla dzieci i młodzieży poczynając od 1. połowy XVIII wieku, a skończywszy na 1989 roku.

Słowa kluczowe: książka dla dzieci i młodzieży, książka popularnonaukowa, książka edukacyjna, wydawnictwo informacyjne

Współczesny rynek książki dla dzieci i młodzieży oferuje czytelnikom ogromny wybór różnego rodzaju wydawnictw encyklopedycznych. W świetle danych pochodzących z reprezentatywnych źródeł informacji o książce (katalogu Biblioteki Narodowej i uzupełniająco katalogów wybranych bibliotek publicznych, wydawnictw i księgarni) w latach 1990–2015 wydano w Polsce prawie 500 różnych encyklopedii dla dzieci i młodzieży (Wandel, 2017,

¹ Praca powstała w ramach realizacji projektu pn. *Przemiany współczesnej książki popularnonaukowej dla dzieci i młodzieży (na przykładzie francuskiej oferty wydawniczej)* finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/11/D/HS2/04543.

w druku). Oznacza to, że średnio każdego roku publikowano niemal 19 nowych dzieł tego typu. Jednocześnie są to wydawnictwa bardzo niejednorodne zarówno w treści, jak i w formie edytorskiej, a bliższy ogląd wielu z nich budzi wątpliwości, czy na pewno mamy w tym przypadku do czynienia z encyklopedią. Wyraźnym problemem stała się w ostatnich latach kwestia użycia, czy raczej nadużycia przez wydawców, określenia „encyklopedia”, stosowanego w tytułach dzieł lub serii wydawniczych i silnie eksponowanego typograficznie (najczęściej na pierwszej stronie okładki). Częstokroć w żaden sposób nie odzwierciedla ono rzeczywistości, a jest jedynie prostym zabiegiem marketingowym mającym uwiarygodnić „naukowość” danego dzieła. Rzutuje to oczywiście na postrzeganie tego typu publikacji przez czytelników i problemy z ich klasyfikacją w bibliotekach i księgarniach.

Z tej konstatacji zrodził się pomysł niniejszego badania, którego celem jest zarysowanie kolejnych etapów w rozwoju wydawnictw encyklopedycznych dla dzieci i młodzieży i odpowiedź na pytanie, czy przed 1989 r. istniał jednolity model tego typu publikacji i czy w związku z tym można mówić o klasycznym pierwowzorze gatunku. Dokonać tego chcemy poprzez analizę zmian w treści i formie proponowanych publikacji oraz przypomnienie najważniejszych tytułów encyklopedii, które na trwale zapisały się w dziejach wydawnictw informacyjnych dla najmłodszych.

Pod uwagę wzięto przede wszystkim encyklopedie opublikowane dla polskiego czytelnika (w tym adaptacje i tłumaczenia). Odwołania do wybranych edycji zagranicznych pozwoliły na osadzenie problematyki w nieco szerszym kontekście. Selekcjonując korpus do badań posłużono się przede wszystkim dostępną literaturą przedmiotu oraz bibliografiami rejestrującymi książki dla dzieci i młodzieży (Boczar, 2010; Grefkowicz, 2005; Krassowska & Grefkowicz, 1995; Neubert & Łasiewicka & Gutry, 1963; Neubert & Łasiewicka, 1971). Celem tego opracowania nie jest jednak analiza ilościowa zebranego materiału, ale jakościowa ocena wybranych przykładów. Omówione dzieła zostały przebadane bądź z autopsji, bądź na podstawie ich reprodukcji cyfrowych dostępnych w Internecie (przede wszystkim w licznych bibliotekach cyfrowych).

* * *

Współcześnie «encyklopedią» nazywamy: „(1) dzieło obejmujące wiadomości ze wszystkich dziedzin wiedzy lub z jednej dyscypliny, ułożone alfabetycznie lub tematycznie” oraz „(2) zbiór wiadomości z zakresu danej dyscypliny nauki lub z różnych dziedzin” (*Słownik języka polskiego PWN* [online]), przy czym zarówno w bibliologii, jak i powszechnym użyciu, terminem tym

posługujemy się zazwyczaj w pierwszym znaczeniu. Biorąc więc do ręki „encyklopedię” spodziewamy się dzieła zawierającego różnorodne informacje faktograficzne uporządkowane abecedowo lub rzeczowo. Informacje te powinny być podane w postaci krótszych lub dłuższych artykułów (tzw. hasel), obejmować zaś mogą całość (encyklopedie ogólne lub powszechne) lub określoną część wiedzy (encyklopedie specjalne) (por. Birkenmajer & Kocowski & Trzynadłowski, 1971, łam 669–672). Współczesny model encyklopedii kształtował się etapami od epoki oświecenia, a jedną z pierwszych i najbardziej znanych realizacji w tym zakresie była *Wielka Encyklopedia Francuska* (*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, tyt. w jęz. pol. *Encyklopedia albo Słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*) Denisa Diderota i Jeana d'Alemberta opublikowana w 35 tomach w latach 1751–1780.

Jeszcze wcześniej, bo w latach 1732–1750, również w Paryżu, ukazało się inne słynne dzieło wyrosłe na gruncie francuskiego oświecenia, określane niekiedy mianem pierwszej na świecie encyklopedii dla dzieci (Kątny, 2008, s. 43). Mowa tu o monumentalnym, ośmiotomowym dziele (w dziewięciu woluminach) duchownego Noëla-Antoine'a Pluche'a *Le Spectacle de la nature*. Obejmowało ono w formie rozmów młodzieńca z opiekunami szerokie spektrum wiedzy z zakresu nauk przyrodniczych i ścisłych, od zoologii po mechanikę. Nie była to jeszcze encyklopedia *sensu stricto*, ale układem treści, obecnością materiałów pomocniczych oraz ambicją autora zmierzającą do całościowego ukazania omawianych zagadnień – bardzo się do tego typu publikacji zbliżała. Starannie wydane księgi zawierały dokładnie opisane ryciny ilustrujące omawiane zagadnienia, zwłaszcza nowo wprowadzane terminy zoologiczne, botaniczne lub techniczne; szczegółowy spis treści; żywą paginę boczną ułatwiająca orientację w tekście (zob. Rys. 1.) oraz indeks alfabetyczny. Dzieło było w owych czasach bestsellerem, a styl autora znalazł wielu naśladowców, co skutkowało wręcz wysypem podobnych publikacji o charakterze encyklopedyczno-podręcznikowym (rozmaitych zbiorów, rozmów, rysów). Od tego więc momentu datuje się intensywny rozwój różnego rodzaju wydawnictw informacyjnych i quasi-informacyjnych dla dzieci.

Rys. 1. A.-N. Pluche, *Le Spectacle de la nature*

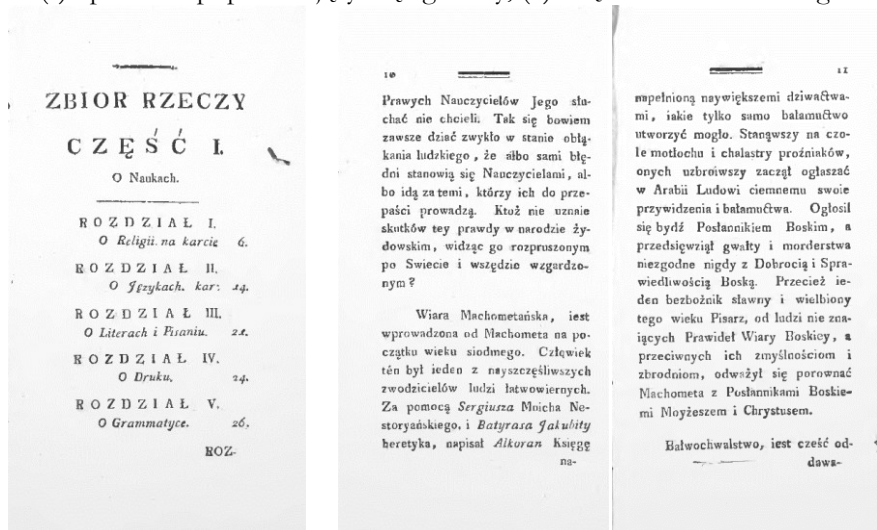

Źródło: biblioteka cyfrowa Uniwersytetu w Strasburgu, <http://docnum.unistra.fr/cdm/>

Za jedną z pierwszych polskich encyklopedii uniwersalnych dla młodocianych czytelników uznaje się kompilacyjne dzieło Michała Soltyka, dziekana katedry krakowskiej, *Encyklopedia wiadomości elementarnych czyli Pierwsze rysy i wyobrażenia nauk i sztuk dla użytku młodzieży* (1798). W dwu częściach zebrał w nim autor podstawowe wiadomości i definicje z różnych dziedzin wiedzy (gramatyki, fizyki, anatomii itp.) oraz rzemiosł i sztuk (rolnictwa, mechaniki, a także muzyki, tańca itp.). Zastosował kryterium układu rzeczowego, przy czym kolejność poszczególnych haseł wynikała z subiektywnej hierarchii ważności (nieprzypadkowo przecież dzieło otwiera artykuł poświęcony religii). Artykuły hasłowe były bardzo rozbudowane (przedstawiały rys historyczny i stan współczesny omawianego zagadnienia), pełne anegdot i subiektywnych aluzji odautorskich (sprzecznych niekiedy, niestety, ze zdobycami oświeceniowego racjonalizmu). Swoje opinie, silnie nacechowane światopoglądem chrześcijańskim, autor wyeksponował już w pierwszym rozdziale pisząc: *Przyznaję się wam, że wspaniałość Pisma zadrżwiła mnie, świętość Ewangelii mówi do serca mego* (s. 4). Z edytorskiego punktu widzenia dzieło było wydane bardzo skromnie, w typowym podówczas formacie *octavo* (zbliżonym do współczesnych A5 lub B5), nie zawierało ilustracji i żadnych materiałów informacyjno-pomocniczych poza spisem treści (zob. Rys. 2).

Rys. 2. M. Soltyk, *Encyklopedia wiadomości elementarnych...*

(a) Spis treści poprzedzający zrab główny, (b) Część rozdziału *O Religii*

(a)

(b)

Źródło: Świętokrzyska Biblioteka Cyfrowa, <http://sbc.wbp.kielce.pl/dlibra>

Pod koniec XVIII wieku, pod wpływem sukcesu słynnych oświeceniowych encyklopedii dla dorosłych, ukształtował się jeszcze jeden, szczególny typ wydawnictwa encyklopedycznego. Mowa tu o bogato ilustrowanych dziełkach dla najmłodszych, swego rodzaju elementarzach zawierających podstawowe wiadomości z wybranych dziedzin. Publikacje te wyróżniała przede wszystkim luksusowa oprawa graficzna składająca się z licznych obrazków drukowanych na planszach. Początkowo takie dziełka sprowadzane były do Polski z zagranicy, tak jak *Bilderbuch fur Kinder-Porte-feuille des enfants* wydany w Weimarze w latach 1793–1830, zawierający w dwunastu tomach prawdziwe uniwersum wiedzy przedstawione w olbrzymiej liczbie miedziorytów ilustrujących postaci, przyrodę i przedmioty z opisami w postaci artykułów hasłowych w języku niemieckim i francuskim. Jedną z pierwszych polskich książeczek tego typu była *Księga elementarna dla oświecenia dzieci* [...] (wyd. w 1817 r. przez W. B. Korna) zawierająca ryciny autorstwa m.in. Godfryda Chodowieckiego (brata słynnego Daniela) (zob. też: Dunin, 1991, s. 48–50)². Takie wydawnic-

² W późniejszym okresie, pod koniec XIX wieku podobne wydawnictwa – ograniczone tym razem niemal do samych obrazków, z bardzo niewielką ilością tekstu – tworzono na użytek propagowanej wtedy nowej metody nauczania elementarnego, tzw. nauki o rzeczach. Początkowo sprowadzane z zagranicy (głównie z Niemiec), potem opracowywane przez rodzimych autorów. Popularne były np. tablice M. Arct-Golaczewskiej *Świat w obrazkach* (Warszawa 1890).

twą miały jednak bardzo ograniczone oddziaływanie, zważywszy na ich koszt, dostawały się jedynie do rąk dzieci pochodzących z najzamożniejszych rodzin.

Wiek XIX przyniósł wzmożony ruch w zakresie edycji różnorodnych wydawnictw informacyjnych dla dzieci i młodzieży. Zjawisku sprzyjał dominujący wciąż w literaturze dla najmłodszych nurt dydaktyczny, w drugiej połowie stulecia wzmacniany przez pozytywistyczne hasła kultu wiedzy. Nie bez znaczenia w tym kontekście była też społeczno-polityczna sytuacja Polski pod zaborami, która hamowała rozwój polskiego szkolnictwa i zarazem wpływała na konieczność i chęć domowej edukacji dzieci głównie w zakresie historii i literaturoznawstwa. W wyniku tego powstawały liczne dzieła o walorach poznawczych, kształcących, częstokroć o silnym zabarwieniu patriotycznym i wyraźnej funkcji użytkowej. Do tego ze względu na postęp w dziedzinie produkcji książek dla dzieci oraz skromniejszą formę tych edycji stopniowo poszerzały się kręgi ich odbiorców.

Opublikowano wtedy: *Encyklopedię dla małych dzieci* w przekładzie Jana Juliana Szczepańskiego (1842), *Encyklopedię doreczną, czyli Zbiór ciekawych wiadomości dla panien* Klementyny Hoffmanowej (wydane pośmiertnie, zredagowane z notatek autorki, 1851), *Nową encyklopedię dla dzieci* przez P.D. (1857), a także quasi-encyklopedyczne, gatunkowo synkretyczne *Małe muzeum dla pilnych dzieci* (1830), *Zbiór wszystkich umiejętności dla młodocianego wieku niezbędnych* J.M. Elkany (opracowanie dwujęzyczne polsko-francuskie, 1845–1856) itp. Dzieła te łączył syntetyczny charakter, próbowano w nich objąć całokształt wiedzy. Jednak dobór informacji – zarówno w sposobie opracowania siatki haseł, jak i konstrukcji poszczególnych artykułów hasłowych – był bardzo nierówny i zależał głównie od zasobu wiedzy oraz subiektywnego zamysłu autora (rzadkością były jeszcze wtedy encyklopedie wieloautorskie). W wielu publikacjach uprzywilejowane miejsce zajmowały wiadomości historyczno-literackie, w innych elementy nauk przyrodniczych i ścisłych (por. Piróg, 1983, s. 93). Przykładowo w *Encyklopedii dorecznej* Hoffmanowej zdecydowanie dominowały treści humanistyczne, zwłaszcza odnoszące się do dziejów literatury i historii Polski, np. (*Biblia, Biblioteki paryskie, Biblioteki we Wrocławiu, Chateaubriand, Jagiełło, Kochanowski, Książki w Polsce, Moda* itp.), nauki ścisłe i stosowane reprezentowane były przez kilka zaledwie haseł (i to raczej w anegdotycznym zakresie, jak choćby *Arytmetyka*)³.

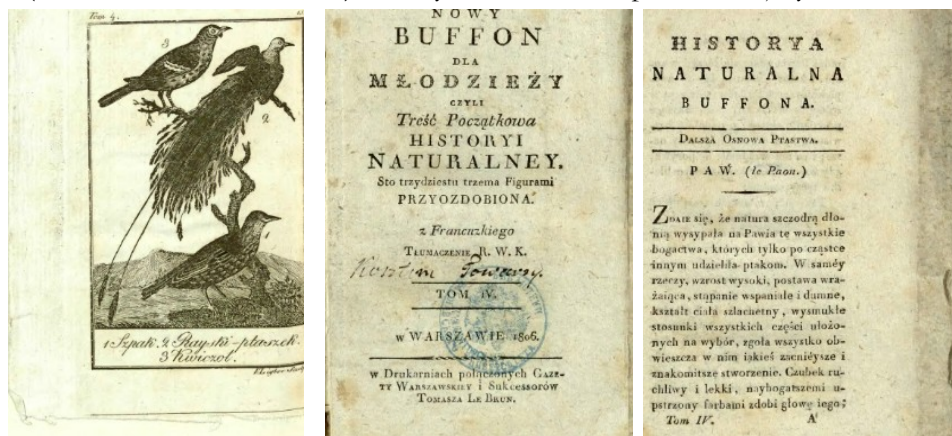
Podobne, *Kolorowe tablice pogładowe* (1889) – zestaw pouczających obrazków z wykazem pojęć w kilku językach – opracował też Adolf Dygasiński. Koncepcja edytorska tego typu dzieł zbliżona była w dużej mierze do współczesnych słowniczków obrazkowych.

³ Wydawca zresztą zdawał sobie z tego doskonale sprawę, gdyż już w przedmowie do dzieła uściślił: *Autorka tej Encyklopedyi, jak każda osoba poświęcająca się literaturze znykła była noto-*

Zarys dziejów encyklopedii...

Nieco innym rodzajem wydawnictwa encyklopedycznego były abecadniki o charakterze encyklopedii specjalnej, obejmującej określoną dziedzinę wiedzy, np. tłumaczone z języka francuskiego *Abecadło małego naturalisty* – adaptacja słynnej *Historii naturalnej* Buffona (1820) czy Teofila Nowosielskiego *Ilustrowany abecadnik historyczny dla dzieci polskich* (1862). Ich odbiorcami były z reguły młodsze dzieci.

Rys. 3. Charakter encyklopedii specjalnej nosił też *Nowy Buffon dla młodzieży...* (tu: tom IV, Warszawa 1806) z licznymi akwafortami przedstawiającymi zwierzęta

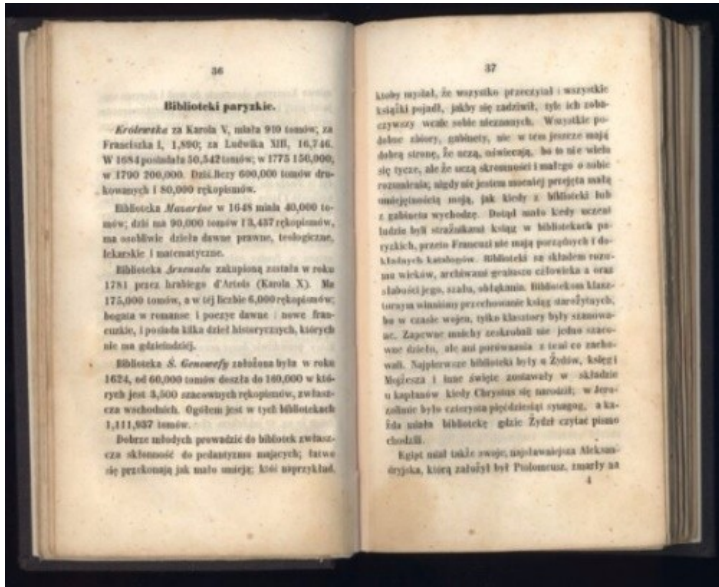

Źródło: Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Warszawskiego, <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra>

Zewnętrznie były to typowe dla edycji dziecięcych owych czasów niewielkie tomiki (o niemal kieszonkowym formacie, np. wysokość grzbietu dzieła Hoffmanowej to 17 cm, jeszcze mniejsze było *Muzeum dla pilnych dzieci* – 15 cm) ze skromną szatą graficzną. Ilustracje pojawiały się z rzadka (np. w *Nowej encyklopedyi dla dzieci* przez P.D., która w trzech tomach obejmowała 952 strony było zaledwie 40 tablic z rycinami) lub nie było ich wcale, jak w *Encyklopedii doręcznej*, chociaż *Zbiór wszystkich umiejętności* zawierał ryciny kolorowe. Nieco bogatszą oprawę graficzną proponowały abecadniki. Stosowano za to silne wyróżnienia typograficzne nagłówek hasel, co było bardzo ważne, ponieważ w większości przypadków artykuły były mocno rozbudowane, obejmując z reguły stronę lub dwie strony tekstu (por. Rys. 4).

wać sobie wypadki, wiadomości, wyjątki z cytowanych dzieł, które jej się zdawały godnymi użytku w mnogich jej pracach literackich (s. 1).

Rys. 4. K. Hoffmanowa, *Encyklopedia doreczna...*

Źródło: Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona, <https://polona.pl/item/411834/22/>

Największym jednak mankamentem ówczesnych edycji encyklopedycznych był częsty brak konsekwencji w stosowaniu wygodnego dla użytkownika układu treści oraz niedociągnięcia w redagowaniu aparatu pomocniczego, np. brak spisu treści, (jak choćby w jednym z tomów *Zbioru wszystkich umiejętności*) lub indeksu (choć np. w dziele Hoffmanowej ze względu na alfabetyczny układ całości zastosowano go zupełnie niepotrzebnie).

Ogromny skok jakościowy⁴ w rozwoju encyklopedii dla dzieci dokonał się na przełomie XIX i XX wieku. Na powstawanie i odbiór społeczny tego typu wydawnictw ogromny wpływ miały wciąż jeszcze żywe echa pozytywistycznych ideałów upowszechniania wiedzy oraz wzmoczony ruch w zakresie edycji podobnych publikacji dla dorosłych. W związku z postępującą podówczas mechanizacją procesów poligraficznych i dynamicznym rozwojem technik drukarskich otwarły się też w tej dziedzinie zupełnie nowe perspektywy edytorskie. Ukazały się wtedy dwie ważne encyklopedie uniwersalne z przeznaczeniem dla młodego czytelnika, które ze względu na późniejszy zastój na tym polu były wykorzystywane jeszcze długo, nawet w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Mowa tu o *Encyklopedii dla dzieci* Feliksa Boguckiego

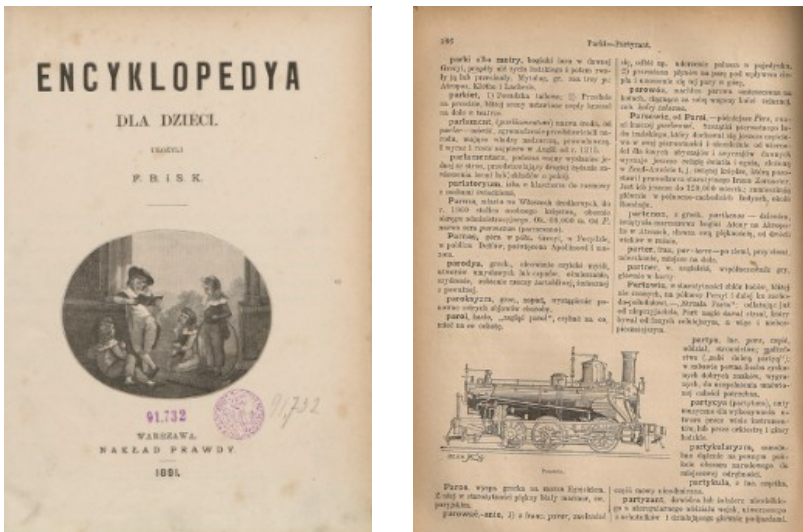
⁴ W przypadku encyklopedii dla dorosłych lub dla tzw. szerokiego kręgu odbiorców dokonał się też oczywiście niezwykle skok ilościowy.

i Stanisława Krzemińskiego⁵ (1891; reprint 1990) oraz wydanej na Gwiazdkę 1899 roku *Księżde ilustrowanej wiadomości pożytecznych [...]* (tyt. dzieł za: Łapeta-Golachowska, 1998, s. 134; nazwisko pierwszego autora podano zgodnie z opisem w katalogu NUKAT). Oba tytuły różniły się znacznie od wcześniej omawianych przykładów zarówno pod względem merytorycznym, jak i edytorskim. Po pierwsze, były wynikiem pracy zespołowej. Opracowania pierwszej z wymienionych encyklopedii podjęło się dwóch wybitnych publicystów; kolejna została zredagowana przez tak znanych popularyzatorów wiedzy, jak m.in. Maria Arctówna, Bogdan Dyakowski, Stanisław Kramsztyk i Wacław Nalkowski⁶. Wpływało to bezspornie na podniesienie wartości merytorycznej dzieła oraz uniknięcie dysproporcji pomiędzy podejmowanymi zagadnieniami. Po wtóre, zwiększył się znacznie format i objętość tych dzieł; sporych rozmiarów była zwłaszcza *Encyklopedia* Boguckiego i Krzemińskiego, której wysokość grzbietu wynosiła 25 cm, z kolei *Księga ilustrowana...* przy nieco mniejszym formacie (21 cm) obejmowała ponad tysiąc stron. Były to już więc tomy zdecydowanie pokaźnych rozmiarów. Oba tytuły opracowane w układzie dwulamowym z żywą paginą, były bogato ilustrowane (czarno-białymi rycinami oblamany tekst), zawierały krótkie, zobiektywizowane i ujednolicone pod względem długości i zakresu hasła, ułożone w porządku alfabetycznym (zob. Rys. 5.). Nowością w tych dziełach było też wprowadzenie systemu odsyłaczy (typu *zob.* w funkcji odsyłacza całkowitego lub uzupełniającego), które wskazywały użytkownikowi powiązania pomiędzy poszczególnymi hasłami. Tym samym zarówno sposobem opracowania, jak i zawartością zbliżyły się wyraźnie do modelu uniwersalnych encyklopedii dla dorosłych.

⁵ Historyk, krytyk literacki Stanisław Krzemiński (1839–1912) miał ogromne doświadczenie w redagowaniu dzieł informacyjnych, był bowiem sekretarzem redakcji jednego z największych polskich przedsięwzięć encyklopedycznych – *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej* (Warszawa 1890–1914).

⁶ Warto dodać, że druga z wymienionych encyklopedii według założeń redakcyjnych wyeksponowanych w przedmowie kierowana była do szerokiego grona odbiorców, w tym do młodzieży. Zapewne dlatego nie została ona odnotowana w bibliografii Elżbiety Boczar (2010).

Rys. 5. *Encyklopedia dla dzieci. Ułożyli F.B. i S.K.* [Bogucki & Krzemiński] (1891)

Źródło: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra>

W okresie dwudziestolecia międzywojennego, pomimo olbrzymiej liczby edytowanych wtedy dzieł encyklopedycznych, nie ukazała się żadna tego typu publikacja z przeznaczeniem wyłącznie dla młodych czytelników. Korzystali oni zapewne ze słynnych ówczesnych encyklopedii, szczególnie tych ilustrowanych, które adresowane były do szerokiego kręgu odbiorców, np. *Ilustrowanej encyklopedii Trzaski, Everta i Michalskiego* (w 6 tomach, Warszawa 1925–1938 wraz z wydaniemi skróconymi) lub *Świata i życia: zarysu encyklopedycznego* (w 5 tomach, Lwów 1933).

Sytuacja ta nie uległa znaczącej zmianie w okresie PRL. Ukazało się w tym czasie zaledwie kilka encyklopedii o charakterze uniwersalnym i specjalnym dla dzieci⁷, choć za granicą tego typu dzieł wychodziło sporo. Np. we Francji w edycji takich publikacji specjalizowało się wydawnictwo Larousse, które wypuściło na rynek ogromną liczbę „encyklopedycznych bestsellerów” doskonale zredagowanych pod względem merytorycznym i imponujących z punktu widzenia opracowania graficznego. W Polsce były symbolem najwyższej jakości i – długo niestety – niedoścignionym wzorem. Znaczne ożywienie w zakresie edycji wydawnictw encyklopedycznych dla dzieci na świecie

⁷ Katalog Biblioteki Narodowej oprócz pozycji wymienionych w tekście podaje pod hasłem „encyklopedie dla dzieci” jeszcze dwa tytuły, a mianowicie *Wyraży trudne, ważne i ciekawe* [...] (1. wyd. Warszawa 1977) oraz *Śladami słów* D. Goreckiej (Warszawa 1978). Nie są to jednak encyklopedie *sensu stricto*, a leksykony, które są formą pośrednią między słownikiem a encyklopedią.

datuje się od połowy lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku. Wielotomowe uniwersalne publikacje informacyjne dla dzieci najczęściej w układzie alfabetycznym zaczęły wtedy publikować najbardziej renomowane wydawnictwa, m.in. Oxford University Press, Encyclopaedia Britannica Educational Corp., Collins, Usborne, Larousse, Hachette, Leipzig Verlag Enzyklopädie itp. Olbrzymią encyklopedię dla dzieci obejmującą w 12 tomach ponad sześć tysięcy stron wydano nawet w ZSRR (*Dietskaja encikłopedia*). W kolejnych dekadach triumf przeżywały edycje bogato ilustrowanych kolekcji encyklopedycznych, tj. serii książek, z których każda poświęcona była odrębnemu zagadnieniu, ale jako całość mogły stanowić swoiste uniwersum wiedzy. Wchodzące w skład takich serii tomiki najczęściej prezentowały informacje w układzie rzeczowym, który ułatwia percepcję treści i zachęca młodego czytelnika do przestudiowania całości dzieła. Przykładowo współpraca francuskiego wydawnictwa Gallimard z brytyjskim Dorling Kindersley doprowadziła do powstania jednej z najbardziej uznanych serii tego typu „Eyewitness wall-charts” (franc. „Les Yeux de la Découverte”) obejmującej kilkadziesiąt tytułów książek. W polskich tłumaczeniach niektóre z tych dzieł ukazały się dopiero po 1989 roku.

W Polsce w latach 1945–1989 rynek encyklopedii dla dzieci i młodzieży był jednym z najbardziej zaniedbanych segmentów rynku książki. Głównym powodem takiego stanu rzeczy był katastrofalny stan ówczesnej poligrafii. Do nielicznych opublikowanych wtedy wydawnictw encyklopedycznych należą zwłaszcza dwa, bardzo znane tytuły: *Polska, moja ojczyzna. Encyklopedia dla dzieci* (1. wyd. 1976, kolejne 1978 i 1979) oraz *O książce. Mała encyklopedia dla nastolatków* (1987). Pierwsza z wymienionych publikacji była w tym okresie właściwie jedyną encyklopedią uniwersalną dla dzieci starszych i młodzieży w pełni zasługującą na to miano. Ambicją jej autorów było objąć szerokie spektrum zagadnień dotyczących wszystkich aspektów przeszłości i teraźniejszości naszego kraju: geografii, gospodarki, kultury itp. Na pięciuset stronach w układzie abecadlowym, w dwóch łamach ujęto 240 rozbudowanych, przeglądowych haseł. Na tle ówczesnej produkcji ta sporych rozmiarów księga (o wysokości grzbietu 31 cm) imponowała rozmachem opracowania edytorskiego (twarda, kolorowa lakierowana okładka, szyty blok książki, ogrom barwnych i czarno-białych ilustracji – fotografii i rysunków), stąd cieszyła się ogromną popularnością (miała aż trzy wydania).

Niestety, do historii przeszła z innego powodu, była bowiem typowym przykładem socjalistycznego wydawnictwa propagandowego. Zawierała mnóstwo nieprawdziwych informacji i przekazywała fikcyjny, zgodny z ideologią sukcesu lat siedemdziesiątych wizerunek Polski. Zafalszowaniu uległa zwłaszcza historia najnowsza, tj. dotycząca dwudziestolecia międzywojennego,

w tym osiągnięć II Rzeczypospolitej, roli Piłsudskiego w budowie odradzającej się ojczyzny, wojny polsko-bolszewickiej itp., a także czasów II wojny światowej i całego okresu Polski Ludowej. Faktycznym celem tej publikacji było w zasadzie pod pozorem rzetelnego wydawnictwa informacyjnego rozpowszechnianie określonej ideologii i promowanie jedynej słusznej wówczas postawy obywatelskiej. Służyć temu miała odpowiednio skonstruowana siatka haseł oraz budowa i stylistyka artykułów hasłowych, w których to elementach pewne fakty eksponowano, a inne przemilczano (tematami tabu były Szare Szeregi, Powstanie Warszawskie, pochodzenie Janusza Korczaka i wiele innych). Do tego publicystyczny język dzieła podporządkowany był przekazywaniu „właściwej” wizji i interpretacji faktów, nie zaś zobiektywizowanej informacji (słowa-klucze to „postępowy” kontra „wsteczny”, „burżuazyjny” kontra „rewolucyjny”, „wyzysk” kontra „sprawiedliwość społeczna” itp.), a okazała forma edytorska dzieła miała dodatkowo wzmacniać przekaz. Dość powiedzieć, że Halina Skrobiszewska w doskonałej, merytorycznej recenzji tego dzieła, którą notabene ze względów politycznych opublikowano dopiero w początkach lat dziewięćdziesiątych, już po śmierci jej autorki, uznała je za jedną z najszkodliwszych publikacji dla dzieci wydanych w latach siedemdziesiątych (1996).

Zupełnie inne skojarzenia budzi kolejna wymieniona encyklopedia – *O książce*, tym razem specjalna, z zakresu księgoznawstwa. Zawierała około 500 haseł w układzie alfabetycznym, napisanych jasnym, zrozumiałym językiem, a obejmujących zagadnienia edytorstwa, drukarstwa, księgarstwa, bibliotekarstwa itp., np. *Redakcja, Czcionka, Encyklopedia, Aukcja, Bibliobus* itp. Przedmowa i opracowanie redakcyjne tomu zapoznawały młodych czytelników z budową i sposobem opracowania wydawnictw informacyjnych. Odpowiadały więc np. na pytania, czym jest hasło główne, a czym hasła powiązane, co to jest odsyłacz i jakie są ich rodzaje. Doskonale opracowana pod względem merytorycznym (przy współpracy wybitnych pracowników nauki, m.in. Radosława Cybulskiego, Heleny Hleb-Koszańskiej, Krzysztofa Migonia) i edytorskim (w niezapomnianej oprawie graficznej Bohdana Butenki) była prawdziwą perłą wśród ówczesnych dziełek popularnonaukowych.

Przytoczone powyżej przykłady są na ogół dobrze znane i wymagały jedynie przypomnienia. Tymczasem warto wspomnieć o jeszcze jednej publikacji, trochę dziś zapomnianej, a jednak ważnej, bo w dziejach edycji wydawnictw informacyjnych dla najmłodszych w okresie PRL stanowiącej swoisty ewenement. Mowa tu o encyklopedii *Świat dziecka* przetłumaczonej z języka francuskiego (tyt. oryg. *Mon premier Larousse en couleur*), a wypuszczonej na rynek w 1960 r. przez wydawnictwo „Wiedza Powszechna”. Adresowana do najmłodszych czytelników (jak zaznaczono w przedmowie – do dzieci od

Zarys dziejów encyklopedii...

pięciu do ośmiu lat) nosiła podtytuł *Moja pierwsza encyklopedia*, choć z definicyjnego punktu widzenia była właściwie słownikiem encyklopedycznym. Z typowymi dla encyklopedii hasłami faktograficznymi sąsiadowała bowiem spora liczba hasel objaśniających znaczenia słów oraz przykłady ich użycia. Ta sporych rozmiarów książka, o nietypowym formacie 28x33 cm, była bardzo starannie wydana. Wyróżniała ją twarda, lakierowana oprawa i mnóstwo kolorowych ilustracji. Badaczka książki okresu PRL zadziwia w niej jednak nie tylko piękno szaty graficznej, ale przede wszystkim niemal całkowity brak elementów indoktrynacji politycznej. Jak podkreślono w przedmowie – wydawnictwo było w zasadzie wiernym przekładem oryginału (usunięto zaledwie kilka hasel typowych dla francuskiej rzeczywistości i niezrozumiałych dla polskiego dziecka, w zamian dodając parę hasel nowych, w tym oczywiście Polska i Polak/Polka; zmianie uległo też kilka objaśnień, stąd np. w hasle „święto” znalazła się jednak informacja o peerelowskich obchodach 22 lipca). Encyklopedia ta może być przykładem wzorcowej adaptacji, zadbano w tym celu o najmniejsze szczegóły zarówno w tekstach hasel, jak i w rysunkach, stąd np. podaje, że na śniadanie jemy chleb, a nie bułkę paryską z marmoladą, na obiad zaś kapuśniak, a nie *ratatouille*; na podobnej zasadzie – hasło „mapa” zostało zilustrowane mapą Polski, podobnie jak hasło sztandar – polską flagą.

Podobne dzieła publikowane na licencjach zachodnich wydawnictw były w okresie PRL wielką rzadkością (choć w latach siedemdziesiątych „Naszej Księgarni” udało się wydać inny ówczesny popularnonaukowy bestseller Larousse’a, a mianowicie *Ziemia, rośliny, zwierzęta*).

Rys. 6. M. Fontenau, S. Theureau, *Świat dziecka*, Warszawa 1960

Źródło: fotografia autorki.

W podobnym duchu, choć zupełnie innym układzie (w podziale na działy tematyczne), powstała w połowie lat osiemdziesiątych znana i bardzo lubiana przez dzieci encyklopedia *Poznaję świat: książka dla dzieci 6–8 letnich* według

Agnieszka Wandel

scenariusza Ireny Słońskiej (ogółem dwa wydania) w pięknym opracowaniu graficznym, z ilustracjami m.in. Mateusza Gawrysia, Janusza Grabiańskiego oraz Janusza Stannego. Bezpośrednią inspiracją dla tego tomiku była słowacka (wtedy czechosłowacka) publikacja *Svet okolo nas* (Bratysława 1964).

* * *

W dziejach edycji wydawnictw encyklopedycznych dla dzieci i młodzieży wyróżnić można kilka etapów. W pierwszym okresie powstawania tego typu publikacji, a więc od połowy XVIII do połowy XIX wieku, dominowały na rynku encyklopedie jednoautorskie, z reguły o uniwersalnym charakterze, ale za to silnie zindywidualizowanym sposobie prezentacji informacji. Celem tych wydawnictw było nie tylko przedstawienie konkretnych faktów, ale także promowanie określonego światopoglądu. Stąd liczne luki w konstrukcji siatki haseł (dobrze podejmowanych zagadnień), przewaga mocno rozbudowanych, przeglądowych artykułów oraz brak obiektywizmu w ich opracowaniu. Z edytorskiego punktu widzenia były to niewielkie, skromnie ilustrowane tomiki, ze słabo rozbudowanym aparatem pomocniczym (obejmującym zazwyczaj jedynie spis treści dzieła).

Do dużych zmian w redagowaniu tego typu publikacji doszło na przełomie XIX i XX wieku. W warstwie merytorycznej, dzięki zespołowej redakcji nowo powstających wydawnictw, zaczęto dążyć do zapewnienia równowagi pomiędzy prezentowanymi zagadnieniami oraz ujednolicenia i zobiektywizowania treści haseł. Ponadto zwiększające się możliwości techniczne pozwalały na edycję dzieł w układach dwułamowych z bogatszym wyposażeniem graficznym o zwiększonym formacie i objętości. Objętość artykułów hasłowych uległa znaczącemu skróceniu, nowością z punktu widzenia opracowania redakcyjnego było też wprowadzenie systemu odsyłaczy. Wszystko to sprawiło, że ówczesne encyklopedie dla dzieci w dużej mierze upodobniły się do tego rodzaju wydawnictw adresowanych do czytelnika dorosłego.

W okresie PRL udoskonalono opracowanie redakcyjne encyklopedii, m.in. poprzez wprowadzenie przedmowy zapoznającej czytelnika z zasadami korzystania z tego typu dzieł. Po raz kolejny zwiększył się format tych wydawnictw, uatrakcyjnieniu uległa także ich szata graficzna (lakierowana okładka, barwne ilustracje, fotografie itp.). Nie bez powodu encyklopedie z tego okresu kojarzą się zazwyczaj z okazałą formą, która była zewnętrznym atrybutem poważnego opracowania. Dzieła komponowano z reguły w układzie alfabetycznym, brakowało natomiast na rynku wydawnictw encyklopedycznych dziedzinowych w układzie rzeczowym (bardzo już wtedy popularnych w innych krajach) – najlepiej dostosowanych do możliwości percepcyjnych młodych czytelników.

Ostatecznie można stwierdzić, że przed 1989 r. doszło do wypracowania pewnego modelu encyklopedii dla dzieci i młodzieży, którego najważniejszymi cechami były: pokąźny format, najczęściej dwulamowy, alfabetyczny układ oraz dążenie do uniwersalnego charakteru. Zewnętrznie dzieła te z reguły przypominały publikacje dla czytelników dorosłych, z merytorycznego punktu widzenia natomiast służyły częstokroć nie tylko przekazywaniu zobiektywizowanej informacji, ale również kształtowaniu określonego światopoglądu.

Przedstawiony powyżej skromny dorobek nieco ponad dwustu lat polskich wydawnictw encyklopedycznych dla dzieci został pomnożony do niezwykłych wręcz rozmiarów po 1989 roku. W tym czasie nastąpiły ogromne zmiany w edycji tego typu dzieł (związane przynajmniej początkowo głównie z napływem ogromnej liczby encyklopedii wydawanych na zagranicznych licencjach), co doprowadziło do znacznego odejścia od wcześniej wypracowanych form i pojawienia się wielu nowatorskich rozwiązań, a nawet zupełnie nowych typów wydawnictw paraencyklopedycznych (Wandel, 2017).

Bibliografia podmiotowa

- Abecadło małego naturalisty czyli Początkowe wiadomości historii naturalnej ozdobione rycinami* (1820). [Na podstawie *Historii Naturalnej Buffona*]. Warszawa: N. Glücksberg.
- Bilderbuch für Kinder-Porte-feuille des enfants* (1793–1830). T. 1–12, Weimar: F. J. Bertuch.
- Bogucki, Feliks & Krzemiński, Stanisław (1891). *Encyklopedia dla dzieci*. Warszawa: „Prawda”. Reprint Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe 1990.
- Elkana, Michalina J. (1845–1856). *Zbiór wszystkich umiejętności dla młodocianego wieku niezbędnych*, t. 1, *Bóg, ziemia, człowiek, historia naturalna, geografia, astronomia, fizyka, gramatyka, arytmetyka, siedm cudów świata*, t. 2, *Historia święta, rzut oka na Historię Nowego Testamentu*, t. 3, *Dzieje Egipcyan, Greków i Rzymian, mitologia, historia powszechna, historia polska, historia Rosyi, technologia*. Warszawa: S. H. Merzbach.
- Fontenau, Marthe & Theureau, S. (1960). *Świat dziecka*. Warszawa: „Wiedza Powszechna”.
- Hoffmanowa, Klementyna (1851). *Encyklopedia doreczna, czyli Zbiór ciekawych wiadomości dla panien Klementyny*. T. 1–2. Warszawa: S. Orgelbrand.
- Księga elementarna dla oświecenia dzieci, czyli pierwsze wiadomości każdego rodzaju w obrazach wystawionych podług dzieła niemieckiego Pana Profesora Stoy w języku francuskim wydane przez Perrault* (1817). Wrocław: Wilhelm Bogumil Korn.
- Księga ilustrowana wiadomości pożytecznych: podręcznik encyklopedyczny z dziedziny: aeronautyki, anatomii, architektury, astronomii, botaniki, chemii, elektrotechniki, fizyki, fizjologii, geologii, geografii fizycznej, higieny, kosmografii, matematyki, medycyny, mineralogii, meteorologii, ogrodnictwa, przemysłu, rolnictwa, sztuki, technologii, wojskowości, zoologii, żeglarstwa objaśniony 2500 rysunkami. Księżę ilustrowanej wiadomości pożytecznych* (1899). Warszawa: Michał Arct.
- Lalourcey (1806). *Nowy Buffon dla młodzieży czyli treść początkowa historii naturalnej*. Tłum. Wincenty Roch Karczewski. Warszawa: Druk. Gazety Warszawskiej i Suk. T. Le Brun.
- Markuševič, Aleksej I. (red.) (1971–1977). *Dietskaja enciklopedia*. T. 1–12. Moskwa: Pedagogika.

Agnieszka Wandel

- Małe muzeum dla pilnych dzieci* (1830). T. 1–2. Warszawa: A. Brzezina.
- Nowosielski, Teofil (1862). *Ilustrowany abecadlnik historyczny dla dzieci polskich*. Warszawa: nakładem A. Nowoleckiego.
- O książce. Mała encyklopedia dla nastolatków* (1987). Wrocław: „Ossolineum”.
- P.D. (1857). *Nowa encyklopedia dla dzieci*. T. 1–3. Warszawa: [s.n.].
- Pluche, Noël Antoine (1732–1750). *Spectacle de la nature, ou Entretiens sur les particularités de l'histoire naturelle qui ont paru les plus propres à rendre les jeunes gens curieux et à leur former l'esprit*, 9 vols. Paris: Chez la veuve Estienne & fils.
- Polska – moja ojczyzna. Encyklopedia dla dzieci* (1976). Warszawa: „Wiedza Powszechna”.
- Soltyk, Michał (1798). *Encyklopedia wiadomości elementarnych czyli Pierwsze rysy i wyobrażenia nauk i kunsztów dla użytku młodzieży*. Kraków: Drukarnia Szkoły Głównej.
- Szczepański, Jan J. (przekł.) (1842). *Encyklopedia dla małych dzieci*. Lwów: Druk. Piotra Pillera.

Bibliografia przedmiotowa

- Birkenmajer, Aleksander & Kocowski, Bronisław & Trzynadłowski, Jan (red. nacz.) (1971). *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich
- Boczar, Elżbieta (2010). *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży – wiek XIX: literatura polska i przekłady*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dunin, Janusz (1991). *Książeczki dla grzecznych i niegrzecznych dzieci. Z dziejów polskich publikacji dla najmłodszych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Grefkowicz, Alina i in. (oprac.) (2005). *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1901–1917: literatura polska i przekłady*. Warszawa: Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy – Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego.
- Kątny, Marek (2008). *Droga do wiedzy: o literaturze popularnonaukowej dla młodego odbiorcy*, Kielce: Gens.
- Krassowska, Bogumiła & Grefkowicz, Alina (oprac.) (1995). *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1918–1939: literatura polska i przekłady*. Warszawa: Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy.
- Łapeta-Golachowska, Bożena (1998). Książka popularnonaukowa dla dzieci i młodzieży do roku 1918. W: K. Heska-Kwaśniewicz, I. Socha (red.), *Książka dla dziecka: wczoraj, dziś, jutro* (s. 126–148). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Neubert, Felicja & Łasiewicka, Alina (1971). *Bibliografia literatury dla dzieci 1945–1960: przekłady, adaptacje*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Neubert, Felicja & Łasiewicka, Alina & Gutry, Maria (1963). *Bibliografia literatury dla dzieci 1945–1960: literatura polska*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Piróg, Iwona (1983). Książka popularnonaukowa dla dzieci i młodzieży na ziemiach polskich w latach 1830–1863. *Studia o Książce*, 13, 71–110.
- Przyłubski, Feliks (1964). O encyklopediach dla dzieci i młodzieży. *Z Doświadczeń Bibliotek Szkolnych i Pedagogicznych*, V, 60–65.
- Skrobiszewska, Halina (1993). Encyklopedia dla dzieci nie jest wydawnictwem informacyjnym. *Guliver*, 4, 46–53.

Zarys dziejów encyklopedii...

Słownik języka polskiego PWN [online] Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN. Pobrane 12 czerwca 2016, z: <http://sjp.pwn.pl>

Wandel, Agnieszka (2017, w druku). Współczesne encyklopedie dla dzieci i młodzieży – analiza księgoznawcza (1990–2015). W: M. Antczak (red.), *Inspiracje czytelnicze w życiu młodego pokolenia*.

Zajac, Michał (2013). Książki edukacyjne dla dzieci i młodzieży: wczoraj, dziś i jutro. W: G. Leszczyński, M. Zajac, *Książka i młody czytelnik: zbliżenia, oddalenia, dialogi: studia i szkice* (s. 259–267). Warszawa: Wydawnictwo SBP.

An outline history of the encyclopaedias for children and youth in Poland until 1989

ABSTRACT: The aim of the paper is to depict the history of editions and the subsequent stages in the formation of the editorial form of encyclopaedias for children and youth from the first half of the eighteenth century through to 1989 years.

KEYWORDS: book for children's and youth, popular science book, non-fiction book, informational book